

Den regionala arbetarskildringen

– Bruk eller begränsning?

Anders Öhman

Det är inte bara för att locka eventuella turister som västerbottniska Hjoggböle tagit sig namnet författarbyn. Det finns även en uppriktig stolthet över att byn fostrat och varit hemvist för fyra författare. Det är författarna Kurt Salomonson, Anita Salomonsson, Per Olov Enquist och Hjalmar Westerlund som förevisas i den permanenta utställningen i byns bönhus. Bönhuset som ju också är bekant från flera romaner av Enquist.

Intressant nog kommer författarna från olika sociala och vad man kan kalla kulturella platser i byn, och i sina respektive författarskap representerar de olika hållningar. Men inte bara det. Deras olika sätt att förhålla sig till sin uppväxt i byn har även påverkat mottagandet av deras verk i den litterära offentligheten. För ett antal år sedan hade jag ambitionen att försöka skriva det jag då kallade ett slags *platsens biografi*, vilket innebar att studera Hjoggböle som en knutpunkt där en rad estetiska repertoarers relation till sociala, kulturella och individuella faktorer blev tydliga.

Den hypotes jag arbetade med då innebar att skillnaderna mellan de olika författarskapen grundlades redan med den uppväxt och den position som de respektive författarna intog i byns sociala och kulturella topografi, nästan som vore deras olika kretslopp predestinerade. De frågor jag ställde var: Vilket förhållande har de respektive författarna till byn och hur påverkar det deras författarskap? Har deras tillhörighet i olika sfärer av byn betydelse för hur de senare kommit att kategoriseras som författare? Vilken är relationen mellan individuell talang och de sociala och kulturella faktorer som formar ett författarskap?

Idag måste jag konstatera att även om frågeställningarna i min undersökning var adekvata, var det en fråga som saknades. Det uppenbara är ju nämligen att trots att

författarnas olika uppväxt i byn har stor betydelse, är det ett faktum att tre av de fyra tidigt flyttar från byn. Det är till och med så att de verkligen strävar efter att så snabbt som möjligt komma bort från byn. Så vad betyder det: att de övergav byn och troligen inte hade en tanke på att återvända? Bara en av författarna gör en motsatt resa. Han kommer från ett samhälle längre inåt landet men anländer till och stannar kvar i Hjoggböle och, kan man säga, gör den till sin, denne är Hjalmar Westerlund.

Det skulle från kanonsynpunkt vara intressant att titta närmare på just Westerlunds författarskap, eftersom han är den av de fyra författarna som är minst känd i den nationella och internationella offentligheten. Trots att de flesta av Westerlunds berättelser handlar om skogsarbete, skogsarbetare och deras familjer, har han mig veterligen aldrig kategoriserats som arbetarförfattare. Han publicerade sex romaner, samtliga utgivna antingen på eget förlag eller på små regionala förlag, och skrev även tre pjäser, varav två uppfördes av Västerbottensteatern medan den tredje gavs som radioteater i lokalradion. Man kan alltså säga att han i sanning var en regional författare som utanför länet Västerbotten inte fick någon större uppmärksamhet. Inte desto mindre sägs det att av alla de fyra författarna som finns utställda i bönhuset i Hjoggböle är Hjalmar Westerlund den som byborna helst läser.⁹³

Jag vill alltså undersöka vad det är som utmärker Westerlunds berättelser till skillnad från särskilt Kurt Salomonson, då Salomonson sedan länge räknats in i arbetarlitteraturens huvudfåra. Vad är skälen till detta? Har Salomonsons romaner möjligen en större existentiell och tematisk räckvidd än Westerlunds berättelser, eller präglas de av en mera medveten estetik? Är Westerlunds berättelser kanske mer att betrakta som ett slags brukslitteratur än Salomonsons – något i stil med Bertolt Brechts *Lehrstücke* – eller har de bara mindre räckvidd? Det är frågor som diskuteras i min essä.

⁹³ De senaste decennierna har det vuxit fram ett ökat intresse för att utforska regional litteratur överhuvudtaget, exempelvis Skånes och Värmlands litteraturhistoria. Jag har själv deltagit i projektet Norrlands litteraturhistoria med en antologi (2001) och en monografi (2004). Dessa skildrar relationen mellan Norrland och södra Sverige ur ett postkolonialt perspektiv, liksom Peter Forsgren (2015). Magnus Nilsson har skrivit en artikel (2016), som kritiserar det faktum att man i Tyskland uppmärksammat arbetarlitteraturen som regionallitteratur från i synnerhet Ruhr-området. Något liknande skulle kunna sägas om Westerlund. Hans romaner har mer kommit att betraktas som regionallitteratur än arbetarlitteratur.

Hjoggböles fyra författare

Hjoggböle är sedan gammalt en tämligen stor by, både till yta och invånarantal, belägen i kustlandet cirka två mil söder om Skellefteå. De fyra författarna fördelar sig på ett geografiskt intressant sätt. Den del av byn man först möter när man viker av från E4:an kallas Sjön, där ett av de första husen är bönhuset och det mytiska gröna huset i vilket Per Olov Enquist bodde med sin mor de första tolv åren av sitt liv innan den lilla familjen flyttade till grannbyn Sjöbotten, sex kilometer närmare Bureå. Nära centrum av byn, i den del som benämns Liden, bodde Hjalmar Westerlund med sin familj, och i den motsatta västra änden av byn, långt bort från centralorten Bureå och E4:an växte syskonen Salomonsson upp.

De fyra författarskapen spänner över ungefär samma tidsperiod av 1900-talet. Den äldste av dem är Hjalmar Westerlund, född 1918, och den yngsta är Anita Salomonsson, född 1935. Kurt Salomonson föddes 1929 och P.O. Enquist 1934. De debuterar vid mycket olika åldrar, Salomonson var 26 år gammal, P.O. Enquist var 27, Hjalmar Westerlund 50 och Anita Salomonsson var 59 år gammal. De fyra författarna tillhörde också olika yrkesskikt i byn.

Per Olov Enquists far var visserligen arbetare i skogen och vid sågen i Bureå, men dog när sonen Per Olov bara var sex månader gammal. Det gjorde att han växte upp som enda barn med sin mor som var lärarinna i byns skola och mycket aktiv i Evangeliska fosterlandsstiftelsen. I egenskap av lärarinnebarn och sin geografiska placering i östra Hjoggböle, kan man nog säga att Enquist var stadd i en ”naturlig” rörelse bort från byn. Hans del av byn gränsade till ett mera urbant centrum. I Bureå fanns affärer och, framför allt, den nyss inrättade realskolan.

Även om Enquists far, som ju dessutom dog tidigt, var arbetare, var det faktum att modern var lärarinna något som borde ha gett honom ett visst kulturellt kapital. Det gjorde att det var om inte självklart så åtminstone tänkbart för honom att gå vidare till realskola och så småningom universitetet i Uppsala. Enquists estetik skulle alltså delvis kunna betraktas utifrån hans geografiska och kulturella gränsposition i Hjoggböle by. På vilket sätt har då denna geografiska och kulturella bakgrund inverkat på hans författarskap?

I *Kartritarna* från 1992 berättar han om hur han som barn ritade kartor över sitt landskap, som blev alltmer fantastiska och olika Hjoggböle som det i verkligheten såg ut. Han skapade tecken för byn och dess omgivningar, men det vara bara han

själv som kunde förstå deras inbördes relationer till varandra. Han skriver att han hade hittat ett slags kodsysteem för att beteckna byn: ”Kunde man koden kanske det var möjligt att avslöja mig, men ingen kunde, eller ville.” (Enquist 1992: 298)

Möjligen var det blandningen av uppväxten i byn och samtidigt tillhörigheten till ett mera intellektuellt kulturellt system, som gjorde att han kunde omvandla företeelser i byn till ett egenartat konstnärligt chiffer. Verkligheten i byn blev ett slags materialförråd för hans estetik. De ”signalord” som återkommer i flera av hans romaner är exempel på ett sådant material. Det är företeelser som lyfts från myllan i Hjoggböle och sedan laddats med ett mera existentiellt allmängiltigt innehåll, samtidigt som de även bär på en personlig problematik. Det gäller sången i telefonrådarna, de döda kattornas grotta, grodorna som måste skyddas från att hinkas ur kallkällan, likkörtet av den döde fadern etcetera. Det är, för att travestera det Enquist säger i *Kartritarna*, rekvisita i hans romaner som hämtats från byn och liknar byn men som ändå inte är byn. Det är en estetik som har en distanserad relation till byn; den har ett tilltal som inte riktar sig till dem som lever i byn utan till en mer allmän publik.

Syskonen Salomonssons far var, till skillnad från de omgivande bönderna i byn, arbetare och daglönare. Han tog de arbeten han erbjöds även om han framför allt var en duktig snickare. Anita Salomonsson debuterade tämligen sent i livet 1994 med romanen *Änglabilder*, som sätter den hemarbetande modern i centrum. Som ung kvinna ville Anita Salomonsson ut i världen och vid ett besök på arbetsförmedlingen i Bureå sade hon att hon tog vilket jobb som helst bara hon fick komma bort från byn. Det ledde till att hon först blev affärsbiträde i Västerås. Där såg hon så småningom en annons om folkhögskolan i Vindeln och sedan dröjde det inte länge tills hon tagit socionomexamen vid universitetet i Umeå. Men hon hade också andra drömmar om sitt liv. På äldre dar bestämmer hon sig så för att skriva en roman. Hon hade egentligen skrivit i hela sitt liv, men aldrig fått något färdigt tidigare (Öhman 2006).

I flera av sina romaner berättar Anita Salomonsson om livet på den västerbottniska landsbygden under 1930- och 40-talen. Det är ofta vardagsrealistiska berättelser som kretsar kring spänningen mellan det slitsamma arbetet och drömmen om något annorlunda, om det så bara är fråga om en bokmärkesängel. Med kärleksfull blick skildrar hon förhållanden och människor i deras vardagliga tillvaro, samtidigt som hon ser det hjältemodiga hos den som vågar trotsa och avvika. Hennes romaner

skildrar gemenskapen, för det mesta mellan kvinnor, i vardagsgöromålen. Ofta uppstår en spänning när vardagsrutinerna bryts av skapande ögonblick som plötsligt kan uppträda i det välbekanta. Hennes romaner karakteriseras av en tidsmässig distans. Det hon berättar utspelar sig ofta flera decennier bakåt i tiden, således ett slags historiska romaner.

För Kurt Salomonson var det givet att han skulle följa i faderns fotspår och bli snickare och daglönare. Trots att han enligt byskolans lärarinna hade "läshuvud", fanns det inga ekonomiska möjligheter för familjen att bekosta hans vidare utbildning efter folkskolan. Från 12 års ålder följde han som lärling med fadern på dennes arbeten. Men tidigt gjorde han uppror mot detta, främst genom att skriva. Han väckte faderns vrede genom att köpa en skrivmaskin på avbetalning och började skriva sportreferat och notiser i *Norra Västerbotten*. Så snart han hade möjlighet lämnade han byn för en tillvaro som värnplikting, gruvarbetare, journalist och, så småningom, författare. Att lämna byn var nödvändigt för att undgå den livsväg som annars tycktes utstakad för en arbetarpojke. Det förklarar också att det var med stor ångest och bara sällan som han återvände till byn senare i livet.

Det måste ha krävts en enorm styrka och målmedvetenhet att hävda ett annat livsval på det sätt som Kurt Salomonson gjorde. Det var en styrka som var tvungen att visa sig på alla plan, till och med i de små vardagsdetaljerna. Ett exempel är skrivandet av efternamnet med bara ett s till skillnad från familjens två. Motståndet mot att inordna sig i något förutbestämt går igen som ett tema i de flesta av hans romaner. Detta motstånd har lett till att man betraktat Salomonsons författarskap som uttryck för en individualistisk outsider-hållning. I en genomgång av den unga prosan i början av sextioalet beställd av Socialstyrelsen menar exempelvis just P.O. Enquist att Kurt Salomonson skildrar arbetarkollektivet "utifrån individualistens position" (Enquist 1963). Jag menar att det är att missförstå vad Salomonson syftar till. Snarare är det fråga om en hållning som är nära kopplad till skapandet, inte främst som en estetisk aktivitet, utan framför allt som ett etiskt värde. Varje människa måste våga följa sin kallelse, sina anlag och drömmar, och inte bara det förutbestämde och tvingande, det är det skapande imperativet i Kurt Salomonsons författarskap.

Hjalmar Westerlund skiljer sig alltså från de ovanstående tre författarna. Han var redan i trettioårsåldern när han i slutet av 1940-talet anlände till Hjoggböle. Vid den tiden hade han en liten familj och kom från Norsjö, nio mil inåt landet från Hjoggböle sett. I Norsjö hade han arbetat som skogsarbetare, småbonde och

virkesmätare och detsamma gjorde han i Hjoggböle. Det var också den enda förflyttning han gjorde i sitt liv och han blev byn trogen ända fram till sin död 1997. Just att han kom utifrån i vuxen ålder gjorde troligen att det var lättare för honom att anpassa sig till de villkor som rådde i byn. I början av 1950-talet började han skriva och publicera berättelser i *Norra Västerbotten*. En av dessa var *Starmyrkojan* som Westerlund 1968 gav ut som bok på eget förlag.

Skillnader mellan Salomonsons och Westerlunds arbetarskildringar

Vari består då skillnaderna mellan Westerlunds berättelser och Kurt Salomonsons? För att jämförelsen ska bli så rättvisande som möjligt har jag valt en novell ur Salomonsons novellsamling *Flickan med sagohåret*, eftersom flera av novellerna i denna utspelar sig i en by som skulle kunna vara Hjoggböle eller trakterna däromkring. *Flickan med sagohåret* kom ut 1979 och betraktades som hans återkomst efter en lång period av tystnad som författare.

Den mest iögonfallande skillnaden mellan Salomonsons berättelser och Westerlunds handlar om den närhet och distans som berättaren har till den plats som skildras. I Salomonsons novell "Försågaren" berättas om en kringvandrande timmerman som hjälper bönderna med att såga till plankor och bräder av timmerstockar. Redan i novellens andra stycke när berättaren presenterar försågaren blir det tydligt att han har ett distanserat förhållande till den plats han berättar om:

Han hette Adolf Andersson och hörde hemma någonstans i obygd, det vill säga det som vi i vår instängda avkrok vid kusten kallade obygd, Arvidsjaur- eller Arjeplogtrakten, jag minns inte vilket. (Salomonson 1979: 91)

Det är inte bara så att berättaren har ett tidligt avstånd till den historia han berättar. Novellen inleds exempelvis med raden "För oss byungar..." (Salomonson 1979: 91), vilket låter läsaren förstå att det är ett minne från berättarens barndom som återges. Citatet visar att det också finns ett känslomässigt, värderande avstånd till berättarens uppväxtmiljö; det är en "instängd avkrok", en "obygd", som därför odlar fördomar gentemot andra främmande människor och platser.

I slutet av novellen när berättaren visat att försågaren Adolf Andersson är en individualist som finner ett nöje i att sätta de giriga bönderna på plats, summerar han berättelsens sens moral: "I en slätstruken trakt kunde ett sådant uppträdande

inte undgå att väcka förvåning, förbittring och avundsam beundran, kanske trots allt mest det sistnämnda.” (Salomonson 1979: 97). Att kalla den plats man berättar om för ”slätstruken” visar att det finns en distans mellan berättaren och den plats där berättelsen utspelas. Berättaren har förvisso i sin barndom tillhört platsen, men gör det definitivt inte längre. Det finns därför ett temporalt, socialt och värdemässigt avstånd till platsen.

Jämför man med Hjalmar Westerlunds roman *Starrmyrkojan* finns där inget märkbart avstånd mellan berättare och den plats som utgör spelplanen i berättelsen, varken temporalt eller värdemässigt. Det är som om berättaren själv befinner sig på platsen. Med Hans Ulrich Gumbrecht skulle man kunna säga att Westerlunds roman producerar en närvaro som gör världen konkret och möjlig att nästan fysiskt beröra. Gumbrecht skriver: ”Something that is 'present' is supposed to be tangible for human hands, which implies that, conversely, it can have an immediate impact on human bodies.” (Gumbrecht 2004: xiv). I det inledande stycket i *Starrmyrkojan* presenteras kojan som skogsarbetarna bor i under huggningen på ett sätt som förutsätter nära bekantskap med trakten och dess förhållanden: ”Kojan låg vid en myr, alldeles invid Storberget som reste sig som ett monument i den eljest karga naturen.” Det är alltså inte bara ett berg vilket som helst, utan Storberget i bestämd form.

I romanen kryllar det även av beskrivningar fyllda av facktermer som berättaren tycks förutsätta att läsaren är införstådd med. Det finns därför ingen anledning att förklara termerna:

Timret var obarkat, men props och pappersved var vitbarkat och glänste i solen. Till props och pappersved hade man tagit toppar och mindre träd av respektive tall och gran, som inte höll 6 tum i topp på 15 fot. Dessa var ju lättare än de stora timmerstockarna, och därför gick det bättre att lägga dem överst på lasset. Praktiskt var det också att skilja sortimenten redan vid lastningen, då bruschlaren hjälpte till, ty nere på sjön skulle ju ändå sortimenten läggas på skilda platser. (Westerlund 1968:13)

I Westerlunds berättelse finns inte heller några värderande och avståndstagande omdömen i likhet med Salomonsons ”slätstruken” eller ”instängd avkrok”. Det finns emellertid ett moraliskt drama som romanens handling kretsar kring. Det handlar om rivaliteten mellan de unga skogsarbetarna Ture och Anders. De är bägge förtjusta i kojans kocka, Agda, och då Anders verkar ha fördel hos henne, beslutar sig Ture för att spela honom ett spratt. Han tar 50 kronor från en av de äldre arbetarna i

medvetande om att Anders kommer att få skulden eftersom han varit på friarstråt på natten och kommit sent tillbaka till sin säng. När Ture så småningom avslöjas som den verkliga tjuven leder det visserligen inte till något straff, men det bekräftar att han – som till skillnad från de andra kommer från en grannby – inte tillhör bygemenskapen. En av byns invånare tänker när han träffat Ture som meddelat att han tänker lämna byn: ”Handenna passe int järi byn – lik bra att han gav’ se å!” (Westerlund 1968: 119)

Historien med den stulna femtilappen är emellertid inte någon huvudsak i *Starrmyrkojan*, utan bara en intrigtråd som kring sig samlar en rad historier och skrönor kring de övriga skogsarbetarnas och deras familjers vedermödor. Det är historien om Elis som får det tunga timmerlasset över sig och bryter benet, historien om Anna-Greta som far omkring med skvaller i alla gårdar eller historien om kockans kärleksval. Det är historier och berättelser som härrör ur platsen och som riktar sig till dem som bebor platsen. Det är således ingen egentlig skillnad mellan karaktärerna i berättelsen och dem som berättelsen riktar sig till. Inte heller finns det något större avstånd mellan berättaren, karaktärerna i berättelsen och de förmodade läsarna.

Ett synbart tecken på detta är Westerlunds bruk av dialekter när romanpersonerna talar. Då berättaren har ordet är det rikssvenska som gäller, men romanen består huvudsakligen av långa partier med dialog mellan de uppträdande personerna varvid deras samtal förs på en skellefte-bondska som kan vara svår att förstå för den läsare som inte har sina rötter i trakten. På det här viset kan det låta när arbetarna diskuterar hur man ska ordna så att den skadade Elis kommer till sjukhuset och Elis önskan att försiktigt meddela nyheten om olyckan för hustrun:

I onner, höre ve ska ordna hænna; du jätt komma dittel doktorn, nu vä dä förste. I tro ve göre sä, att antingen du Gustaf eller n’Ture ränn ham ditti Forsbärje dittel n’Johannes å räing ätter ambulansen. [...] Du, Ture!, sade Elis. Då du kom ham ditti bynom, sä gå du in däri Franses, å tala vä n’Frans häller a’Fina att gå tittel a’Maria och tala om sä skonsamt möjligt, att I ha före ’ill’ mä! (Westerlund 1968:56)

I Kurt Salomonsons novell finns däremot bara undantagsvis dialektala ord och uttryck. När de någon gång används är det ofta för att karakterisera en person, exempelvis när berättarens far använder ett dialektalt uttryck då han anmärker på försågårens ovilja att ta ordentligt betalt för sitt arbete: ”Låta skörta upp sig av bondknäklarna, muttrade han.” (Salomonson 1979: 93). Berättaren har dock en annan uppfattning om försågaren. Det intressanta är att han i sista stund undviker

det dialektala ord som fadern använt för att i stället välja en rikssvensk formulering: ”Är det inte i stället så att Adolf Andersson får bondknäk...jag menar dom han jobbar åt...alltså får dom att dansa efter sin pipa?” (Salomonson 1979: 93). Det är ett språk som både är avståndstagande till fadern och riktat till en bredare krets av läsare och det är inte på samma sätt som Westerlunds språk platsbundet.

Arbetarlitteraturens dilemma: distans och närhet

Skillnaderna mellan Hjalmar Westerlunds och Kurt Salomonsons berättelser ställer en rad frågor beträffande litteraturens, och i synnerhet arbetarlitteraturens, dilemma. Det är ett faktum att Kurt Salomonson, i likhet med många andra arbetarförfattare, såg litteraturen som ett sätt att komma bort från den tillvaro som klasstillhörigheten bestämt åt en.

Genom att skriva om sina erfarenheter av arbete och av att ha vuxit upp i ett fattigt hem i en liten by, kunde han samtidigt som han belyste angelägna samhällsproblem och insikter också skaffa sig en annan tillvaro. Novellerna i *Flickan med sagohåret* bär alla på större existentiella teman. I novellen ”Försågaren” är temat hur kärleken till timret gör att försågaren Adolf inte i första hand tänker på det materiella. I stället är det kärleken till träet som gör att han går sin egen väg och inte bryr sig om de snikna och giriga bönder han arbetar åt. Emellertid blir det ett berättande som kännetecknas av ett avstånd till det som skildras. Det finns en både geografisk och intellektuell/andlig distans till det och dem som skildras. Det är en skildring som inte i första hand riktar sig till dem som bebor platsen.

Hjalmar Westerlunds berättelser är å andra sidan helt infogade i platsen. Där finns inte någon som helst distans utan det är nästan så att berättelserna upprättar ett självtillräckligt och slutet rum. Det är ett berättande som passar väl in på det som Walter Benjamin beskriver i sin essä om berättaren från 1936. Erfarenheter som förs vidare från mun till mun är den källa alla berättare hämtar sitt stoff ifrån, skriver Benjamin. Han urskiljer också två typer av sådana berättare. Den ene är den som varit på en resa och kommer tillbaka för att berätta vad han eller hon varit med om. Den andre är den som stannat hemma, som försörjt sig på hederligt arbete och väl känner till de lokala skrönorna, legenderna och traditionerna (Benjamin 1969:84).

Det är en sådan slags berättare Hjalmar Westerlund är. Walter Benjamin skriver att bland dem som skrivit ner sina berättelser är de bästa de vars versioner skiljer sig

minst från de muntliga berättelserna av de många namnlösa föregångarna. (Benjamin 1969:84) Sådana skrönor, legender och moraliska poänger är Westerlunds berättelser fulla av. Samtidigt går det inte heller att komma ifrån att berättarens distanserade omdöme ”en instängd avkrok” i Kurt Salomonsons novell innehåller en sanning. Dessa två förhållningssätt inrymmer på sätt och vis hela arbetarlitteraturens dilemma.

Avståndet, den kritiska distansen till det skildrade, gör att de människor som skildras antingen inte känner igen sig eller blir upprörda över den värderande och avståndstagande gestaltningen. Emellertid finns det även något inskränkande och okritiskt i den platsnära och identifikatoriska skildringen. Det är berättelser som sällan når ut över den plats i vilken de tillkommit.

Men kanske vore detta regionala gestaltningssätt något att i större utsträckning upptäcka och ha blick för. Åtminstone tror jag att det var något i den stilen Brecht försökte med sina *Lehrstücke*: i dessa skulle det inte vara någon skillnad mellan åskådare och skådespelare. Närsomhelst kunde de byta plats med varandra (Benjamin 1971: 26). På samma sätt finns det i princip inte någon större skillnad mellan berättaren och de berättade i Hjalmar Westerlunds texter. De vilka det berättas om kan närsomhelst bli de som berättar. Kanske skulle man därför kunna säga att Westerlunds berättelser, i likhet med Brechts lärostycken, är ett slags brukslitteratur samtidigt som de, med Hans Ulrich Gumbrechts resonemang, producerar en konkret närvaro. De kan läsas och användas på den plats och i de sammanhang de tillkommit, men till priset av att de bara sällan når bortom dessa villkor och begränsningar.

Källor

- Benjamin, Walter 1969. "The Storyteller" [Der Erzähler]. I Hannah Arendt (red.), *Illuminations*. New York: Schocken Books: 83–109.
- Benjamin, Walter 1971. "Vad är den episka teatern? Andra versionen". I förf:s *Essayer om Brecht*. Övers. Carl-Henning Wijkmark. Lund: Bo Cavefors Bokförlag: 7–28.
- Enquist, Per Olov 1963. "De ungas värld i den moderna prosan". I *Sociala meddelanden*, 61 (4–5): 453—462.
- Enquist, Per Olov 1992. *Kartritarna*, Stockholm: Norstedts.
- Forsgren, Peter 2015. *Norrland som koloni och utopi. Olof Högborgs Den stora vreden, Ludvig Nordström. Petter Svensks historia och berättelsen om Sverige*. Göteborg och Stockholm: Makadam.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2004. *Production of Presence. What meaning cannot convey*. Stanford California: Stanford University Press, s. xiiv.
- Nilsson, Magnus 2016. "Arbeiterliteratur, Klasse und Region: Was die Geschichtsschreibung der Literatur des Ruhrgebiets von der Geschichtsschreibung der schwedischen Arbeiterliteratur lernen kann". I Caspars, Britta, Dirk Hallenberg, Werner Jung, Rolf Parr (red.), *Theorien, Modelle und Probleme regionaler Literaturgeschichte*. Schriften des Fritz-Hüser-Instituts für Literatur und Kultur der Arbeitswelt, 30. Essen: Klartext Verlag: 93–104.
- Salomonsson, Anita 1994. *Änglabilder*. Stockholm: Tiden.
- Salomonson, Kurt 1979. "Försågaren". I *Flickan med sagohåret*. Stockholm: Norstedts: 91–98.
- Westerlund, Hjalmar 1968. *Starmyrkojan*. Skellefteå: Bo Hildings förlag.
- Öhman, Anders (red.) 2001. "Rötter och ruttr". *Norrland och den moderna identiteten*, Rapport från forskningsprojektet Norrlands litteraturhistoria), Institutionen för Litteraturvetenskap och Nordiska språk: Umeå.
- Öhman, Anders 2004. *De förskingrade. Norrland, moderniteten och Gustav Hedenvind-Eriksson*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag Symposion.
- Öhman, Anders 2006. "Hjoggböle". I *Provins* (3): 32–37.